

VAN YEDİKİLİSE MANASTIRI (VARAGAVANK) MİMARİ PLASTİK SÜSLEMELERDEKİ KUŞ FİGÜRLERİ

Yalçın KARACA*

Özet

Yedikilise Manastırı'nın (Varagavank) mimari plastik süslemelerindeki kuş figürlerinin de bulunduğu haç işlemeli taşlar (haçkar) Kutsal Meryem Ana Kilisesi'nin (Surb Astuacacin) batısında yer alan Saint Georges jamatunu'nda karşımıza çıkmaktadır. Yapılar Van'ın 9 km. güneydoğusunda yer alan Yukarı Bakraçlı Köyü'ndedir.

Jamatun ve ana kiliseye geçişte iki görkemli taçkapı ve yapıların duvarlarında oldukça çok sayıda haçkar bulunmaktadır. Bunlar bitkisel, geometrik ve kuş figürleri ile bezenmiştir. Manastırdan günümüze gelebilen mimari plastik süslemeleri genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Oyma tekniği ile yapılan kuşların yüzeylerdeki dağılımı belirlenerek bölgedeki başka örneklerle karşılaştırılması yapılmış ve hangi türlere ait oldukları belirlenmiştir.

Van Gölü Havzası'nda Akdamar Adası Kutsal Haç Kilisesi'nden sonra en fazla kuş türü tespit ettiğimiz manastır olarak karşımıza çıkmaktadır. Akdamar'da 17 ayrı kuş türü vardır. İncelediğimiz yapıda 13 ayrı haç işlemeli taş üzerinde çiftler halinde 26 adet kuş figürü bulunmaktadır. Kuşlar haçkarların alt köşelerinde olup her çift aynı tür olarak işlenmiştir. Toplamda 10 ayrı kuş türü olduğu belirlenmiştir. Memeli hayvan tasviri bulunmamaktadır. İncelediğimiz kuş resimleri ikonoğrafik ve sembolik anlatımdan ziyade, havzada yaşayan farklı türlerin bezeme amaçlı işlendiklerini düşündürmektedir. 921 tarihli Akdamar Adası Kutsal Haç Kilisesi'ndeki rölyeflerin abartılı, vurgulu ve dışa dönük görseli ön plana çıkaran bir tarzda ele alınmasına karşılık 1648 tarihli Saint Georges Jamatunu batı cephe haç işlemeli taşlardaki süslemeler abartısız ve vurgusuz işlenmiştir. Araştırmamız rölyeflerde yer alan farklı kuş türleri hakkında tanımlamalar yapılırken doğru isimlerin kullanılması bakımından önemlidir.

Bugün Anadolu topraklarında yaşamış medeniyetlerin kültürel değerleri yerli ve yabancı bilim adamları tarafından ayrı ayrı gözetimsiz detaylı bir şekilde araştırılmakta ve bilimsel yayınlarla tanıtımı yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin kültürel mirası içinde yer alan bu mimari eserlerin objektif ve bilimsel metotlarla yapılan çalışmalar ile incelenip araştırılması, yüzyıllar boyu içiçe yaşamış farklı inanca sahip toplumlar arasındaki kültürel ve sanatsal etkileşimi ortaya koyması açısından da ayrıca önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Haç İşlemeli Taş, Manastır, Kilise, Jamatun, Mimari Plastik Süsleme, Kuş, Van

THE BIRD FIGURES IN THE ARCHITECTURAL PLASTIC DECORATION OF VAN SEVEN CHURCHES MONASTERY (VARAGAVANK)

Abstract

The stones with khachkar (Arm.: Խաչքար/cross motifs) and bird figures of Seven Churches (Varagavank) Monastery's architectural plastic decoration are encountered in Saint Georges Jamatun, located in the west side of the Holy Virgin Mary Church (SurbAstuacacin). The monuments are situated in Yukarı Bakraçlı Village, 9 km south-eastern of Van.

There are a large amount of khachkars on the walls of two splendid portals and the buildings, situated in transition to the jamatun and the main church. They were carved with floral-geometric motifs and bird figures. The plastic decorations of the monastery existing today are subjected to a general evaluation. The surface distribution and the species of the birds made with carving technique has been specified, comparing with the other examples in the region.

* Yrd. Doç. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü. e-mail: ykaraca@yyu.edu.tr

Another monastery, in which we found the most bird species after the Holy Cross Church is Akdamar Island. There are seventeen bird species in Akdamar. In the building we examined, there are twenty-six bird figures in pairs on the thirteen different cross carved stones. The birds are at the lower corners and each pair carved as the same species. In total there are ten different bird species. There isn't any mammal depiction. The bird images, we examined give rise to thought that the different species living in the basin depicted for the decoration rather than the iconographical and the symbolic expression. While the reliefs of The Holy Cross Church in Akdamar Island form the year 921 shown in an exaggerated, emphatic and extrovert style; the decorations at the stones with cross motifs on the west facade of the Saint Georges Jamatun dated to 1648 carved without exaggeration and any emphasis. Though the descriptions made for the different bird species in the reliefs are known, our study is important in respect of the usage of the true names of the bird species.

Today, the cultural assets of the Anatolian civilizations are studied in detail and without distinction by the national and foreign scientists and their introductions are made in the scientific publications. In this context; the research and the examination of these architectural monuments in Turkish cultural heritage through the objective and scientific studies have also an extra importance in the concept of showing the cultural and art interactions among the societies from the different religions living together through the centuries.

Keywords: Cross Carved Stone, Monastery, Church, Jamatun, Architecturalplastic Decoration, Bird, Van.

Giriş

Çalışmamız 1993 tarihinden beri farklı zaman dilimlerinde Van ve çevresinde yapmış olduğumuz incelemelerimize konu olan Van'ın Yukarı Bakraçlı Köyü'nde bulunan Yedikilise Manastırı (Varagavank) mimari plastik süslemelerindeki kuş figürleri hakkında yapılmıştır.

Eşsiz doğal güzelliklerin yanı sıra binlerce yıllık geçmişi bünyesinde barındıran Van ve çevresi Urartu Devleti ile birlikte çok sayıda kültürel ve tarihi eserin yapıldığı bir ilimiz olmuştur. Ortaçağ ve sonrası Van Gölü çevresinde inşa edilen mimari eserlerin başında dini yapılar yer almaktadır. Farklı Türk ve İslam devletlerinin havzada oluşturmuş oldukları tarihi miras, bölgede kültürel canlılığın oldukça üst seviyede olduğunun bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hıristiyan Ermenilerin yaptığı dini yapılar arasında ise manastır kuruluşları hem mimari hem de mimari plastik süslemeleri ile ön plandadır. Doğu Hıristiyan sanatları içinde değerlendirilen Ermeni dini mimarisi de daha çok manastır kuruluşları ile kendini ortaya koymuştur. Manastır kuruluşları içerisinde, başta kilise olmak üzere değişik dini ve sosyal işlevlere sahip çok sayıda ek mekanın oluşturulduğu bilinmektedir. Yedikilise Manastırı'nın (Varagavank) mimari plastik süslemelerindeki kuş figürlerinin de bulunduğu haç işlemeli taşlar (haçkarlar) kilisenin batısında yer alan jamatun yapısında karşımıza çıkmaktadır. Bizans, Gürcü, Süryani ve Nasturi gibi Hıristiyanların yaptıkları kiliselerin çoğunlukla batısında yer alan ve işlevleri sadece kiliselere geçişi sağlamak olan narteks¹ mekanları bulunmasına karşılık, Ermeni manastırlarında görülen ve Ermeni dini mimarisine özgü bir yapı olan jamatunlar yer almamaktadır. Oysa daha çok merkezi planlı inşa edilmiş ve Ermeni kiliselerine sonradan eklenmiş olan jamatunları; XII. yy. sonundan itibaren yaygın bir şekilde inşa edilmeye başlanan, genellikle manastır kiliselerinin batı cephelerine büyük bir salon şeklinde eklenen ve kiliselerden daha büyük mekânlara sahip olan, kiliselere geçiş özelliği gösteren, içinde din adamları, zenginler ve soylu idarecilerin mezarlarının bulunduğu, zaman zaman eğitim amaçlı kullanılan, içinde sosyal ve dini konuların tartışılıp

¹ Narteks (İng.; Nartex): Erken Hıristiyan ve Bizans mimarilerinde kiliselerin ana mekanına açılan giriş bölümü. Genel olarak kiliselerin batısında ana eksene dik konumda yer alan ve dışa kapılarla açılan kapalı mekanlardır. Bkz.; Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1983-1994, s. 1499-1500; Metin Sözen – Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram Ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994, s. 171; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul, 1998, s. 328.

kararların alındığı toplantılar yapılan, dini ayin ve törenlerde kiliselerde yer kalmadığı zamanlarda toplanılıp dua edilen, yarı dini yarı sivil işlevli mekanlar olarak tanımlamamız mümkündür².

Mimari plastik ve iç mekanındaki fresko süslemeleri ile öne çıkan Saint Georges Jamatunu'nu bünyesinde barındıran manastır yapıları, Van'ın 9 km. güneydoğusunda yer alan Yukarı Bakraçlı Köyü'nün içinde bulunmaktadır. Köy yerleşmesi, Erek Dağı'nın (3204 m.) güney yamacındaki bir taraça üzerinde kurulmuştur³ (Harita 1 – Foto. 1).

Varagavank Manastırı'nın değişik zamanlarda yapılmış altı kilise, bir jamatun, bir çan kulesi ve dış duvarlarla çevrili birçok ek binadan oluştuğu bilinmektedir. Yapıların ilk doğru çizimleri W. Bachman tarafından yapılmıştır. Bu araştırmacının çalışmaları neticesinde manastırın yüz sene önceki durumu hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır⁴ (Şekil 1; Foto. 2).

Dinsel işlevli binalar birbirine yakın olarak kurulmuş iki ayrı kompleksden meydana gelmiştir. Güneydoğu köşede yer alan birinci kompleksi, en eski tarihli Sainte Sophia ve Saint Jean Kiliseleri oluşturmaktadır. İkinci kompleks, Saint Jean Kilisesi'nin kuzeyinde yer alan ve bu kiliseden 2.50 m. genişliğindeki bir holle ayrılmış olan yapılar topluluğudur. Bu grup, merkezde Surb Astuacacın Kilisesi, batısına bitişik jamatun, kuzey duvarına eklenen Saint Sıgne Şapeli, jamatunun kuzey duvarına bitişik yapılmış Saint Croix Kilisesi, güneyde yer alan Saint Sion Kilisesi ve jamatunun batı cephesine eklenen revaklı çan kulesinden oluşmaktadır. Kilise yapılarının haricinde kompleksin güneybatısında “L” şeklinde oluşturulmuş çift katlı 47 adet keşiş hücresi, bir banyo, eğitimle ilgili sekiz odalı iki bina ve sosyal tesisler bulunmaktaydı. Bu yapıların hepsini dıştan bir çevre duvarı kuşatmaktaydı (Foto. 3-4).

Günümüzde manastırın birinci kompleksinden sadece Sainte Sophia Kilisesi'nin apsisi ayakta. Saint Jean Kilisesi ise tamamen yıkılmıştır ve bu kilisenin bulunduğu kısım zeminden yaklaşık 2.00 m. yükselmiştir. İkinci yapılar topluluğundan; Surb Astuacacın Kilisesi, batısındaki jamatun, jamatunun kuzey ve güney duvarlarına bitişik yapılmış iki kilise ve jamatunun batısına eklenen çan kulesinin üç bölümlü revak kısmı günümüze gelebilmiştir. Bu revaklı bölümün üst örtüsü ise 23 Ekim 2011 Van depreminde yıkılmıştır. Kilise ve jamatunun sadece piramidal kubbeleri çökmüştür. Saint Sıgne Şapeli ise tamamen ortadan kalkmıştır (Çizim 2). Manastırın keşiş hücreleri, sosyal ve eğitim tesisleri ile çevre duvarından hiçbir iz kalmamıştır. Manastırın avlu kısmı bugün köy meydanı konumundadır (Foto. 5). Uzun yıllar özel mülkiyette kalan manastır yapıları günümüzde Van Müzesi tarafından koruma altına alınmış ve yapılar temizlenerek ziyarete açık hale getirilmiştir⁵.

Van Akdamar Adası Kutsal Haç Manastırı'ndan sonra Van ve çevresindeki en önemli dini merkezlerden biri olan bu manastır üzerindeki çalışmalar genelde dini misyonu ve mimarisini ön plana çıkarmıştır. Oysa 1648 Van Depremi'nden sonra yenilenen yapılardan özellikle Saint

² Jamatun: Eski Grabar Ermenicesi'nde “jam” kilise, “tun” ev anlamını taşımaktadır. iki ayrı kelimenin birleşmesinden oluşmakta ve terim olarak “kilise evi” anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.; S. X. Mnatsakanyan, *Arxitektura Armyanskix Pritvorov*, Erivan, 1952, s. 18-20 (Ermeni Jamatun Mimarisi); Doğan Kuban, *Anadolu-Türk Mimarisi'nin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, 1965, s. 129-130; Jean-Michel Thierry –Patrick Donabedian, *Armenian Art*, New York, 1989, 197-198, s. 612; Günkut Akın, “Tüteklikli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü”, *Vakıflar Dergisi*, XXII, Ankara, 1991, s. 323-354; Yalçın Karaca, “Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları” (Y.Y.Ü. Sosyal Bil. Enst. Yayınlanmamış Dr. Tezi), Van, 2004, s. 46-51.

³ Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı – I- Van*, Ankara, 2000, s. 80-89; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1988, s. 444; Galip Başarır ve bşk., “Van İli Coğrafyası”, *Van Kültüğü*, Van, 1993, 4. 9; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, s. 91, 296, 377.

⁴ Walter Bachman, *Kirchen und Moschen in Armenian und Kurdistan*, Leipzig, 1913, s. 33-40.

⁵ Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 11.10.1997 tarih ve 2018 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

Georges Jamatunu başta olmak üzere yapıların mimari plastik süslemeleri detaylı bir şekilde ele alınıp incelenmemiştir. Yapılardan jamatun ve ana kiliseye geçişte çeşitli süsleme kuşakları ile çevrilmiş iki görkemli taçkapı ve yapıların duvarlarında oldukça çok sayıda haç işlemeli taşlar (haçkar) bulunmaktadır. Bunlar bitkisel, geometrik ve kuş figürleri ile bezenmiştir. Bu çalışmamızda başta jamatun olmak üzere manastırdan günümüze gelebilen mimari plastik süslemeleri genel bir değerlendirmeye tabi tutulacak ve duvar yüzeylerindeki haç işlemeli taşlarda karşımıza çıkan kuş figürleri incelenecektir. Oyma tekniği ile yapılan mimari plastik süslemelerdeki kuşların yüzeylerdeki dağılımı belirlenerek bölgedeki başka örneklerle karşılaştırılacaktır. Kuşların hangi türlere ait oldukları, sadece süsleme amaçlı mı yapıldıkları veya ikonografik açıdan bir anlam taşıyıp taşımadıklarının ortaya çıkartılması amaçlanmıştır.

Manastır Yapılarının Tarihçesi

Manastır, Ermeni rivayetlerine göre Sainte Gaiane ile Hripsime'nin getirdiği hakiki kutsal haçın bir parçasını korumak için VII. yy.'da kurulmuş ve burada bir grup keşişin barındığı Sainte Croix (Kutsal Haç) isimli küçük bir manastır oluşmuştur. Ancak, manastırla ilgili tarihi veriler X. yy.'da ortaya çıkmaktadır. Tarihçi Thomas Ardzruni, Vaspurakan Kralı Gagik'in (908-937) manastırda bulunan kutsal haç parçasını korumaya aldığı bildirilmektedir. Manastırın çekirdeğini oluşturan ve geleneksel olarak Berdavor adıyla tanınan Sainte Sophia Kilisesi günümüze gelemeyen güney duvarındaki bir kitabeye göre, Kral Gagik Bağratid'in kızı ve 1003'de Vaspurakan Kralı olan Senekerim Hovhannes'in eşi Khoshush Hatun tarafından 981 tarihinde inşa ettirilmiştir. İlk kilisenin kuzey duvarına bitişik olarak yapılan ve Kırk Keşişler Kilisesi olarak da anılan Saint Jean Kilisesi'nin yapım kitabesi bulunmamaktadır. Plan tipi ve mimari özelliklerinin ilk kiliseyle olan benzerlikleri ve tarihi kaynaklarda geçen bilgilerden yola çıkılarak Kral Senekerim (1003-1021) tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Bu iki kilise, kiliseler kompleksinin birinci grubunu oluşturmaktadır. İlk grubun kuzeyinde yer alan ve onlardan 2.50 m. genişliğindeki bir holle ayrılan ikinci grup kiliseler topluluğunun çekirdeğini oluşturan Surb Astuacacin Kilisesi (Kutsal Meryem), Kral Senekerim tarafından kendisi ve eşinin mezarlarının yer alması amacıyla XI. yy. başında inşa ettirmiştir. Bu hızlı büyüme ve Ardzruni sülalesinin koruması sonucu manastır bu dönemde başpiskoposluk merkezi haline gelmiştir⁶.

Vaspurakan Krallığı 1021 tarihinde Bizans İmparatorluğu tarafından ilhak edilmiş ve son kral Senekerim kutsal haç parçasını Sivas'a nakletmiştir. Ancak vasiyeti üzerine ölümünden sonra 1027'de tekrar Varagavank Manastırı'na getirilmiştir. XI. yy. sonundan XVI. yy. sonuna kadar olan sürede manastırın imar faaliyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu süre içinde manastırın el yazma kitapların üretildiği aktif bir merkez olduğu bilinmektedir. 1591 tarihli bir kitabın kolofonuna göre Sargis isimli biri tarafından manastırın kapı ve girişleri, Herapet isimli bir diğer kişi tarafından da keşiş hücreleriyle birlikte kiliselerin bozulan kısımları tamir ettirilmiştir⁷.

Manastır yapıları 1648 tarihinde meydana gelen bir deprem sonucu yıkılmıştır. Büyük hasar gören Surb Astuacacin Kilisesi, Başrahıp Kirakos denetimindeki çalışmalar sonucu 1648

⁶ A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan*, London, 1853, p. 409; M. Theophile Deyrolle, *Le Tour du Monde*, XLVIII, Paris, 1876, p. 391; Henry F. Blosse Lynch, *Armenia Travels And Studies*, II, Beirut, 1965, p. 113-115; E. Lalayan "Couvents celebres du Vaspurakan", *Azgakrakan Handes*, XXI, Tiflis, 1911, p. 57-76; Sirarpie Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire, A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Massachusetts, 1945, p. 66, 95; Urfalı Mateos, *Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli* (Çev.; Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987, p. 12.

⁷ Rene Grousset, *Histoire de L'Armenie Des Origines a 1071*, Payot-Paris, 1947, p. 433-435, 551-556, 643; M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - III", *REA*, VI, Paris, 1969, p. 142-145; Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev.; Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, s. 66, 166-168; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev.: Fikret Işıltan), Ankara, 1991, s. 291.

tarihinde aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. Kilisenin batı cephesini tamamen kapatan jamatunun yapım tarihi, batı kapısı alınlığındaki kitabede çok açık olarak belirtilmiştir. Kitabeye göre bu jamatun, Katoğikos I. Philippe (1633-1655) zamanında, manastırın başrahibi olan Ter Kirakos denetiminde Mimar Tiratour tarafından inşa edilmiştir. Kilise ve jamatunun inşaatı halkın desteği ve din adamlarının çabaları sonucu gerçekleştirilmiştir⁸. Jamatunun yapım kitabesi batı cephesinin ortasında yer alan taçkapı formundaki girişin sivri kemerli kapı alınlığında bulunmaktadır. On sıra halinde kazıma tekniğiyle yazılmış kitabe 0.65 x 1.50 m. ölçülerinde olup alt iki sırası daha uzun tutulmuştur (Foto. 6).

Kitabenin Türkçe Anlamı:

“Katoğikos Philippe'nin gözetiminde, 1648 yılında, Tanrı'nın, iyilikçi peygamberin iradesiyle ve Saint Signe'nin gücüyle, Vardapet Ter Kirakos'un, asil Hoca Amirhan'ın, Saroukhan'ın, Rouhidjan ve Martiros'un yönetiminde olduğu kadar bütün halkın ve Mimar Tiratour'un desteğiyle kubbelerle taçlandırılmış giriş (sahn), avlu ve duvarlar tamir ettirildi. Ey İsa korkunç günde onları hatırlarmısın”⁹.

Bu deprem sonrası manastırın etkinlikleri zayıflamış ve uzunca bir çöküş dönemi geçirmiştir. Sadece 1724 ve 1769 tarihlerinde manastır yapılarının çöken bazı kubbelerinde küçük çaplı onarımlar yapılabilmektedir. Yapım kitabesi olmayan ve Surb Astuacacin Kilisesi'nin kuzey duvarına bitleştirilen küçük boyutlu Saint Signe Şapeli (Holly Seal - Surb Nsan) muhtemelen bu tamiratlar sırasında inşa edilmiş olmalıdır. XIX. yy.'da imar faaliyetlerinde bir canlanma olmuş ve Vardapet Gregoire tarafından jamatunun kuzeyine 1817 tarihinde Saint Croix Kilisesi inşa edilmiştir. Bu yapı daha sonra kütüphane ve matbaa olarak kullanılmıştır. 1849'da jamatunun güneyine Saint Sion Kilisesi bitleştirilmiştir. Bu yapının malzemesi yıkılan Sainte Sophia Kilisesi'nden temin edilmiştir. Jamatunun batı cephesine eklenen çan kulesi XIX. yy.'a tarihlendirilmektedir¹⁰.

Ermeniler arasında meşhur ve mukaddes olan Varagavank Manastırı, kutsal içeriğinin yanı sıra siyasi etkinlikleriyle de ün yapmış ve izlediği misyonun sonucu XX. yy. başında terk edilmek durumunda kalmıştır¹¹.

Mimari Plastik Süsleme ve Kuş Figürleri Üzerine Bulgular

Manastır yapıları içinde süslemeleri ile ön planda olan yapı Saint Georges Jamatunu'dur. Yapının süslemeleri taçkapılar ve duvar yüzeylerinde mimari plastik, iç mekanın payelerinde ise fresko şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Jamatunun batı cephesinde yer alan ve duvar yüzeyinden 0.5 m. dışa çıkıntı yapan taçkapı dıştan dışa 3.75 m. uzunluğunda ve 4.25 m. yüksekliğindedir. Taçkapı; profil ve kademelenmeyi oluşturan düz ve kaval silmeler, mukarnas şeritleri, geometrik ve bitkisel süslemeli bordürler, kaval silmelerden oluşan kuşatma kemeri ve basık kemerli dikdörtgen kapı açıklığıyla yapım kitabesinin yer aldığı kapı alınlığından oluşmaktadır.

⁸ Lalayan, a.g.m., 62-63; Bachman, a.g.e., 38; Thierry, “Monasteres...-III”, s. 144, 152.

⁹ Thierry, “Monasteres...-III”, s. 152.

¹⁰ J. M.Thierry, “La Renaissance Architecturale du XVII. Siecle au Vaspurakan”, *Armenian Etudes Armeniennes in Memoriam Haiğ Berberian*, Lisboa, 1986, 796-797; Thierry-Donabedian, a.g.e., 587-588.; Zeynep Mercangöz ve bşk., “Ortaçağda Van Hıristiyan Dönemi”, *Van*, İstanbul, 1995, s. 94; Selçuk Güzelöğlü, *Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*, İstanbul, 1996, s. 48-50; Yalçın Karaca, *Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Van, 1996, s. 17-18; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, s. 80-89.

¹¹ H. Erdoğan Cengiz, *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyyesi*, Ankara, 1983, s. 17-18, 48, 273; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, Ankara, 1994, s. 29, 44, 219.

Jamatunun batı cephesindeki diğer bir süsleme kuşağı ise cephe boyunca devam eden oyma tekniğiyle yapılmış haç işlemeli taşlardır. Zeminden 1.70 m. yükseklikteki haçlar kesintisiz birbirini takip etmektedir. Bu kuşaktaki her bir haç 0.19 m. eninde ve 0.28 m. yüksekliğindedir. Bunlar, altta 0.02 m. eninde helezonik yivli düz bir silmeye oturan, balık sırtı yivli sütunce şeklindeki silmelerle birbirinden ayrılmış ve aynı şekilde üç dilimli kemer formundaki silmelerle sınırlandırılan yüzeysel panolar içinde yer almaktadır. Her bir haçın uç kısımları birbirini tekrarlamayan çok çeşitli bitkisel motiflerle süslenmiştir. Alt köşelerde geometrik veya bitkisel bezeme yada karşılıklı iki kuş figürü yer almaktadır. Üstteki üç dilimli kemerlerin birbirine bağlandığı kısımların ortalarında, stilize edilmiş ve aynı tarzda birbirini tekrar eden kanatlı melek figürleri işlenmiştir (Foto. 7- 8).

Jamatunun batı cephesindeki taçkapının güneyindeki 22 adet haç işlemeli taştan (haçkar) 9 tanesinde kuş figürleri yer almaktadır. Haçların alt köşelerinde karşılıklı duran, simetrik olarak çiftler halinde birbirine orantılı olarak yapılmış 18 adet kuş bulunmaktadır (Fotoğraf 9). Taçkapının kuzeyindeki dizi şeklinde devam eden 21 adet haç işlemeli taştan 3 tanesinde karşılıklı çiftler halinde toplam 6 adet kuş figürü vardır (Foto. 10).

Yukarıda verilen bilgi ve bulgular doğrultusunda haç işlemeli taşlardaki kuşlar tanımlanmaya çalışılacaktır¹².

A. Saint Georges Jamatunu Batı Cephe Taçkapı Güneyi Kuş Figürleri

3 Nolu Haçkar: Görüntüdeki kuşun genel görüntüleri ve vücut yapıları başta İncirkuşları familyası (Motacillidae) ve Sığırcıklar (Sturnidae) olmak üzere birçok küçük ötücü türe benzemektedir (Çizim 3; Foto. 11).

6 Nolu Haçkar: Bu figürdeki (özellikle sol taraftaki birey) kuş görüntüsü genel gövde yapısı, duruşu, gaga yapısı, bacak boyu ve boyun yapısı tipik olarak Güvercingillerden (*Columbidae*) bir türü andırmaktadır. Bu familyada güvercinler, kumrular ve üveyikler yer alır. Görüntü daha ziyade güvercindir. Kilisenin yer aldığı yörede yoğun olarak geçmişten beri Kaya Güvercini (*Columbalivia*) baskın kuş türlerinden birisi olarak yaşamaktadır. Bu tür havzada dört mevsim bulunan yerli bir türdür. Güvercin de yörede kutsal kabul edilen kuş türlerindedir (Çizim 4; Foto.12).

8 Nolu Haçkar : Görüntüdeki kuş figürü duruş, ayak, boyun, genel vücut hatları ve gaga yapısı benzerliği nedeniyle bir leylek görüntüsüdür. Van Gölü Havzası'nda geçmişten günümüze Akleylek (*Ciconiaciconia*) türü yaşamaktadır. Akleylek ilkbaharda yöreye gelen yaz göçmeni bir türdür. Daha çok eski yapıların bacalarında ve iletim hatlarının direkleri üzerinde yuvalanır. Günümüzde yörede kutsal kabul edilmektedir. Buradaki leylekler uzun boyunları ile kafalarını eğmiş ve su içer haldedir (Çizim 5; Foto. 13).

9 Nolu Haçkar: Kuşların genel görüntüleri ve vücut yapıları başta İncirkuşları familyası (Motacillidae) ve Sığırcıklar (Sturnidae) olmak üzere birçok küçük ötücü türe benzemektedir. Kuşlar kafalarını geriye çevirmişlerdir (Çizim 6; Foto. 14).

¹² Kuşların biyolojik tanımlamalarının yapılmasında yardımlarını esirgemeyen Y.Y.Ü. Fen Fakültesi Öğr. Üyesi Doç. Dr. Özdemir Adızel'e teşekkürler. Ayrıca kuşlar hakkında geniş bilgi için bkz.; H. Heinzel - R.F. Fitter - J.Parslow, *Birds of Britain and Europe With North Africa and The Middle East*, London, 1992; Özdemir Adızel, *Van Karasu (Mermit) Deltası Kuşları* (Y.Y.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1993, s. 178; a.y. yaz., *Van Gölü Havzası Ornitofaunası Üzerine Araştırmalar*. (Y.Y.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Van, 1998, s. 244; Özdemir Adızel- A.Durmuş, "A Study on Bird Species Under Threat and Avifauna of Erçek Lake (Van-TURKEY)", *Scientific Research and Essays, Volum 4(10)*, 2009, p. 1006-1011.

10 Nolu Haçkar: Görüntüdeki kuş figürü duruş, ayak, boyun, genel vücut hatları ve gaga yapısı benzerliği nedeniyle bir leylek görüntüsüdür. Van Gölü Havzası'nda geçmişten günümüze Akleylek (*Ciconiaciconia*) türü yaşamaktadır. Buradaki leylekler boyunları yukarda uçmaya hazır halde resmedilmişlerdir (Çizim 7; Foto. 15).

12 Nolu Haçkar: Görüntüdeki kuş figürü duruş, ayak, boyun, genel vücut hatları ve gaga yapısı benzerliği nedeniyle bir leylek görüntüsüdür. Van Gölü Havzası'nda geçmişten günümüze Akleylek (*Ciconiaciconia*) türü yaşamaktadır. Buradaki leylekler hareketsiz birbirine bakar halde tasvir edilmişlerdir (Çizim 8; Foto. 16).

15 Nolu Haçkar : Görüntülerdeki kuşun genel vücut yapısı, duruşu, boyun yapısı ve özellikle ayakların perdeli olması kaz, kuğu ve ördekler familyasına (*Anatidae*) ait imaj vermektedir. Havzada geçmişten günümüze yaban kazları, ötücü kuğu ve yaban ördekleri türleri yaşamaktadır. Özellikle sağdaki kuş figürünün gaga yapısı ve gaganın kafaya oranı daha ziyade görüntünün bir Ötücü Kuğu (*Cygnuscygnus*) olması olasılığını arttırmaktadır. Yörede beyaz kaz olarak da bilinmektedir. Yoğun av baskısı altında olan bir türdür. Kışı geçirmek için Rusya'dan göç ederek gelen ve nesilleri tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olan iri gövdeli, zarif boyunlu beyaz ötücü kuğular Van ve Erçek Gölü'nün sazlık ve sulak alanlarında konaklamaktadır (Çizim 9; Foto. 17).

18 Nolu Haçkar: Görüntüdeki kuşun genel görüntüleri ve vücut yapıları başta İncirkuşları familyası (*Motacillidae*) ve Sığırcıklar (*Sturnidae*) olmak üzere birçok küçük ötücü türe benzemektedir. Kuşların gagaları yukarı kalkmış haldedir. Bu duruşları ile daha çok sığırcık kuşuna benzerler (Çizim 10; Foto. 18).

20 Nolu Haçkar: Görüntüdeki kuşun genel vücut yapısı, duruşu ve gaga ucunun eğikliği yırtıcı kuşlardan ziyade bir martı imajı uyandırmaktadır. Havzada Van Gölü Martısı (*Larusarmenicus*) yoğun şekilde üreyen bir türdür. Kuşlar burada birbirine bakmamaktadır. Diğer haçkarlardaki kuşların tersine dışa dönük tasvir edilmişlerdir (Çizim 11; Foto. 19).

B. Saint Georges Jamatunu Batı Cephe Taçkapı Kuzeyi Kuş Figürleri

3 Nolu Haçkar: Görüntüdeki kuş figürü genel vücut yapısı, duruşu ve özellikle kuyruk uzunluğu tipik Saksığan (*Picapica*) görüntüsüdür. Saksığan havzada yoğun üreyen karga türlerinden birisidir. Haçkarın yüzeyi oldukça tahrip olmuştur. Ancak kuşların cinsini tespit etmek mümkün olmuştur (Çizim 12; Foto. 20).

8 Nolu Haçkar: Görüntüdeki kuş figürü genel vücut yapısı bakımından karga ve martı imajı uyandırmaktadır. Fakat özellikle üst gaganın kavisli görüntüsü daha ziyade bir karga olma ihtimalini yükseltmektedir. Yörede Kargagiller (*Corvidae*) familyasına ait en az dört farklı tür üremektedir. Bunlardan özellikle Ekin Kargası (*Corvusfrugilegus*) türü büyük koloniler halinde üremektedir. Kuşlar ağızlarında birer dal parçası tutar haldedir ve kanatları hareketlidir (Çizim 13; Foto. 21).

9 Nolu Haçkar: Görüntüde yer alan kuş görüntüsü daha ziyade küçük ötücülere ait imajı vermektedir. Kuşların yuvada oturdukları belirgin olarak anlaşılmaktadır. Görüntüdeki kuşların kuyruklarını dik tutuşları aynı davranışı gerçek hayatta sergileyen bülbülleri akla getirmektedir. Bülbüller familyasına (*Turdidae*) ait çok sayıda tür havzada üremektedir (Çizim 14; Foto. 22).

C. Jamatun İç Mekan Kilise Taçkapı Alınlığı Kuş Figürleri

Yapının içinden Surb Astuacacin Kilisesi'ne geçişi sağlayan ve doğu duvarının ortasında yer alan giriş açıklığı da taçkapı formunda düzenlenmiştir. Duvardan 0.10 m. taşıntı yapan taçkapı, 3.90 m. genişliğinde ve 4.40 m. yüksekliğindedir. Taçkapıyı dıştan sınırlayan düz ve kaval

silmeler, örgülü rumi ve palmet bordürleri, üç diziden oluşan mukarnas şeritleri ile alt kısımları altı kollu yıldızlarla süslenmiş iki adet kaval silme ile hareketlendirilmiştir (Foto. 23).

Girişin üzerinde 1.40 m. eninde ve 0.95 m. yüksekliğinde sivri kemerli kapı alınlığı yer almaktadır. Alınlığın ortasında yüzeyden 0.10 m. çıkıntı yapan ve üst kısmı üçgen şeklinde sonuçlanan beş kenarlı, ortası haç işlemeli bir taş yer almaktadır. 0.95 m. yüksekliğinde ve 0.85 m. enindeki bu taşın etrafını dolanan 0.10 m. enindeki bordürün içi, kenarları ve içleri palmetlerle doldurulmuş birbirine bitişik kalp motifi şeklinde süslenmiştir. Taşın ortasında oyma tekniğiyle oluşturulmuş haç motifi yer almaktadır. Haçın yatay kollarının altında simetrik olarak yapılmış birbirine bakan bir çift kuş yer almaktadır. Kuşların ağızlarında birer üzüm salkımı bulunmaktadır. Haçın ve kuşların etrafı girift halde işlenmiş kıvrımdal, rumi ve palmet motifleriyle doldurulmuştur (Foto. 24).

Kutsal Meryem Ana Kilisesi Batı Cephe Taçkapı Alınlığındaki Kuş Figürleri

Kuşların genel vücut yapısı, duruşu, boyun yapısı ve özellikle ayakların perdeli olması (sağdaki görüntüde oldukça belli) kaz, kuğu ve ördekler familyasına (*Anatidae*) ait imaj vermektedir. Havzada geçmişten günümüze yaban kazları, ötücü kuğu ve yaban ördekleri türleri yaşamaktadır. Gaga yapısı ve gaganın kafaya oranı daha ziyade görüntünün bir kaz türü (*Anser sp.*) olması olasılığını arttırmaktadır (Çizim 15; Foto. 25).

Değerlendirme ve Sonuç

Van ve çevresinde Prehistorik Çağlar'dan başlayarak (Van Yedisalkım Mağara Resimleri) memeli hayvan tasvirlerinin yüzyıllar boyunca yapıldığı bilinmektedir. Daha çok av hayvanları ve güç sembolü olarak yapılan bu resimlerin yanında kuş resimleri daha az sayıdadır. Üzerinde çalıştığımız Yedikilise Manastırı (Varagavank), Van Gölü Havzası'nda Akdamar Adası Kutsal Haç Kilisesi'nden sonra en fazla kuş türü tespit ettiğimiz manastır olarak karşımıza çıkmaktadır. Akdamar'da 13 memeli hayvan tasviri ile birlikte 17 ayrı kuş türü tespit edildiği bilinmektedir¹³.

İncelediğimiz yapıda 13 ayrı haç işlemeli taş üzerinde çiftler halinde 26 adet kuş figürü tespit edilmiştir. Kuşlar haçkarların alt köşelerinde olup her çift aynı tür olarak işlenmiştir. Toplamda 10 ayrı kuş türü olduğu belirlenmiştir. Memeli hayvan tasviri bulunmamaktadır.

Kuş türlerinin tespiti ise aşağıdaki şekildedir:

İki ayrı haçkarda karşılıklı çiftler halinde 4 adet İncirkuşları Familyası (*Motacillidae*).

Bir haçkarda karşılıklı çift halinde 2 adet Kaya Güvercini (*Columbalivia*).

Üç ayrı haçkarda karşılıklı çiftler halinde 6 adet Akleylek (*Ciconiaciconia*).

Bir haçkarda karşılıklı çift halinde 2 adet Ötücü Kuğu (*Cygnuscygnus*).

Bir haçkarda karşılıklı çift halinde 2 adet Sığırcık (*Sturnidae*).

Bir haçkarda karşılıklı çift halinde 2 adet Van Gölü Martısı (*Larusarmenicus*).

Bir haçkarda karşılıklı çift halinde 2 adet Saksığan (*Picapica*).

Bir haçkarda karşılıklı çift halinde 2 adet Ekin Kargası (*Corvusfrugilegus*).

Bir haçkarda karşılıklı çift halinde 2 adet Bülbüller Familyası (*Turdidae*).

¹³ Özdemir Adızıl-İ. Kızıroğlu-O. Belli-V.E. Belli, "Tarihi Akdamar Kilisesi Dış Kabartmalarında Nesli Tükenme Tehlikesi Altında Olan Hayvanların Resimleri", *III. Uluslararası Ahlat – Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, Ankara, 2015, s. 172-180; Emel Yıldız, "Akdamar Adası Kutsal Haç Kilisesi Kubbe Kasnağı Pencereleindeki Taş Süslemeler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi (SBED) – 31*, Van, 2016, s. 232-264.

Bir haçkarda karşılıklı çift halinde 2 adet Yaban Kazı Türü (*Anser sp.*).

1648 tarihli Yedikilise Manastırı (Varagavank) Saint Georges Jamatunu batı cephe haç işlemeli taşlardaki süslemeler oyma tekniği ile abartısız ve vurgusuz işlenmiştir. Aynı tarz süsleme Gevaş İlçesi Ağın Mezrası'ndaki Nakaravank Kilisesi'nin kuzey duvarında iki adet kuş ile Çatak İlçesi Çılga Köy Kilisesi'nin girişindeki dört kuş figüründe de görmekteyiz¹⁴ (Çizim 16-18). Oysa 915-921 tarihli Akdamar Adası Kutsal Haç Kilisesi'ndeki rölyefler abartılı, vurgulu ve dışa dönük görseli ön plana çıkararak bir tarzda ele alınmıştır. Bu farklılıklar yaşanılan dönem ve güçle alakalı olmalıdır.

Genel olarak Hıristiyan Sanatı'na bakıldığında; kendinden önceki farklı kültürlerin de farklı anlamlar yükleyerek kullandıkları kuş motifleri Erken Hıristiyan Sanatı ile birlikte sembolik anlamlar yüklenerek kullanılmaya başlanmıştır. Tavus kuşu cennet ve ölümsüzlüğü, kuğu İsa'nın barış sembolü, güvercin ölümsüzlüğü ve barışı sembolize etmiştir¹⁵. Ermeni Sanatı'nda da yaygın kullanılan dört İncil yazarının kanatlı hayvanlar şeklinde (Arslan-Boğa-Kartal-İnsan) ikonografik ve sembolik anlatımları bulunmaktadır¹⁶. İncelediğimiz kuş resimleri ikonografik ve sembolik anlatımdan ziyade, havzada yaşayan farklı türlerin haçların alt köşelerine bezeme amaçlı işlendiklerini düşündürmektedir. Ayrıca iç mekandaki freskolarda da ikonografik konulu sahne bulunamamıştır. Buradaki tek istisna, jamatunun içinden Surb Astuacacin Kilisesi'ne geçişi sağlayan taçkapının sivri kemerli kapı alınlığında yer alan haçkardaki kuşların ağızlarında birer üzüm salkımı bulunmasıdır. Ermeni Apostolik Kilisesi'nin beş önemli yortusundan biri olan Surp Asdvadzadzin ve bu yortu ile bağlantılı Üzüm Bayramı (hağoğorhnek) olarak bilinen gün ile bir bağ kurmak mümkündür¹⁷.

Konu başlığı gereği haç işlemeli taşların formları ile haçkarlar üzerindeki geometrik ve bitkisel süslemeler üzerine yoğunlaşmamıştır. Oldukça fazla sayıda haçkar bulunması nedeniyle ayrı bir çalışma konusu olarak incelenmelidir.

Bu çalışmanın farklı bilim disiplinleri (Biyoloji) arasında yapılan bilgi alışverişini göstermesi ve rölyeflerde yer alan farklı kuş türleri hakkında tanımlamalar yapılırken doğru isimlerin kullanılması bakımından önemlidir. Ayrıca bu tür çalışmaların çoğalması ile birlikte Van Gölü Havzası'nda yaşayan canlı türleri hakkında farklı bir pencere açacağı, geçmişle günümüz arasında bir karşılaştırma yapabilecek bilgi birikimini de oluşturacağını ümit etmekteyim.

Bugün Anadolu topraklarında yaşamış medeniyetlerin kültürel değerleri yerli ve yabancı bilim adamları tarafından ayırım gözetmeksizin detaylı bir şekilde araştırılmakta ve bilimsel yayınlarla tanıtımı yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin kültürel mirası içinde yer alan bu mimari eserlerin objektif ve bilimsel metotlarla yapılan çalışmalar ile incelenip araştırılması, yüzyıllar boyu iç içe yaşamış farklı inanca sahip toplumlar arasındaki kültürel ve sanatsal etkileşimi ortaya koyması açısından da ayrıca önem taşımaktadır.

¹⁴ Yalçın Karaca, "Van Gevaş'taki Saint Etienne Manastırı (Nakaravank-Ağın) ve Gevaş Kıyı Şeridindeki Tek Nefli Kiliseler Üzerine Bir Ön Değerlendirme", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi (SBED)* – 31, Van, 2016, s. 151-193.

¹⁵ Guntram Koch, *Erken Hıristiyan Sanatı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s. 2 vd.

¹⁶ Thierry – Donabedian, *Armenian Art*, New York, 1989.

¹⁷ <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7791/asdvadzadzin-kutlu-uzum-bereketli-olsun>

KAYNAKÇA

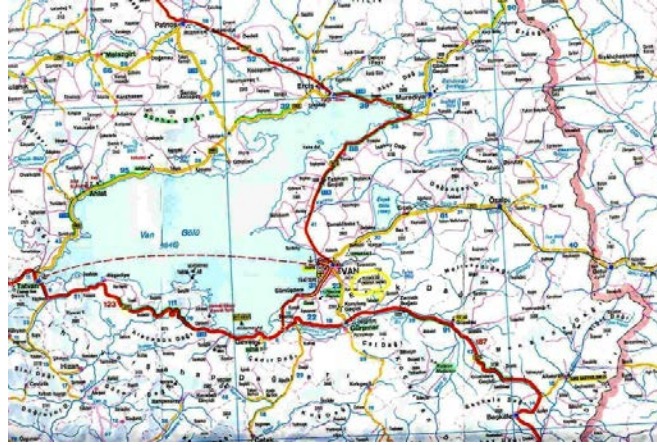
- Adızel, Özdemir - Kızıroğlu İ. – Belli, O. - Belli, V.E., “Tarihi Akdamar Kilisesi Dış Kabartmalarında Nesli Tükenme Tehlikesi Altında Olan Hayvanların Resimleri”, *III. Uluslararası Ahlat – Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, Ankara, 2015, s. 172-180.
- Adızel, Ö. – Durmuş, A., “A Study on Bird Species Under Threat and Avifauna of Erçek Lake (Van-TURKEY)”, *Scientific Research and Essays, Volum 4(10)*, 2009, 1006-1011 pp.
- Adızel, Özdemir, *Van Karasu (Mermir) Deltası Kuşları* (Y.Y.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1993, s.178; a.y., *Van Gölü Havzası Ornitofaunası Üzerine Araştırmalar*. (Y.Y.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Van, 1998, s. 244.
- Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, Ankara, 1994.
- Akın, Günekut, “Tüteklikli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü”, *Vakıflar Dergisi*, XXII, Ankara, 1991, s. 323-354.
- Ana Britannica, “Manastır” mad., XV, İstanbul, 1989.
- Arseven, Celal Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, I-V, İstanbul, 1983-1994.
- Bachman, Walter, *Kirchen und Moschen in Armenian und Kurdistan*, Leipzig, 1913.
- Başarır, Galip, “Van İli Coğrafyası”, *Van Kültürü*, Van, 1993, s. 4. 9.
- Bekki, Selahattin, “Van’da Yer Adları”, *Van Kültürü*, Ankara, 1993, 305-321.
- Cengiz, H. Erdoğan; *Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekat-ı İhtilaliyyesi*, Ankara, 1983.
- Cumhuriyetin 75. Yılında Van*, Ankara, 1998.
- Deyrolle, M., Theophile *Le Tour du Monde*, XLVIII, Paris, 1876.
- Grousset, Rene, *Histoire de L’Armenie Des Origines a 1071*, Payot-Paris, 1947.
- Güzeloğlu, Selçuk, *Tanrı Haldi’nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*, İstanbul, 1996.
- Hasol, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul, 1998.
- Heinzel, H. – Fitter, R.F. - Parslow, J., *Birds of Britain and Europe With North Africa and The Middle East*, London, 1992.
- Honigman, Ernst; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev.; Fikret Işıltan), İstanbul, 1970.
- Karaca, Yalçın, “Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları” (Y.Y.Ü. Sosyal Bil. Enst. Yayınlanmamış Dr. Tezi), Van, 2004.
- _____ *Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Van, 1996, 17-18;
- _____ “Van Gevaş’taki Saint Etienne Manastırı (Nakaravank-Agın) ve Gevaş Kıyı Şeridindeki Tek Nefli Kiliseler Üzerine Bir Ön Değerlendirme”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi (SBED) – 31*, Van, 2016, s.151-193.
- Koch, Guntram, *Erken Hıristiyan Sanatı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- Kuban, Doğan, *Anadolu-Türk Mimarisi’nin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, 1965.
- Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997.

- Layard, A. H., *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan*, London, 1853.
- Lynch, Henry F. Blosse, *Armenia Travels and Studies*, I-II, Beirut, 1965
- Mercangöz, Zeynep, “Ortaçağda Van Hristiyan Dönemi”, *Van*, İstanbul, 1995.
- Mnatsakanyan, S. X., *Arxitektura Armyanskix Pritvorov*, (Ermeni Jamatun Mimarisi), Erivan, 1952.
- Nersessian, Sirarpie, *Der Armenia and the Byzantine Empire, A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Massachusetts, 1945.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev.) Fikret Işıltan, Ankara, 1991.
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1988.
- Sözen, Metin - Tanyeli, Uğur, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994.
- Thierry, Jean-Michel – Donabedian, Patrick, *Armenian Art*, New York, 1989.
- Thierry, M., “Monasteres Armeniens du Vaspurakan-VIII”, *REA*, VI, Paris, 1969, 142-145.
- _____ “La Renaissance Architecturale du XVII. Siecle au Vaspurakan”, *Armenian Etudes Armeniennes in Memoriam Haiğ Berberian*, Lisboa, 1986, 796-797
- Uluçam, Abdüsselam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I - Van*, Ankara, 2000.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950.
- Urfalı Mateos, *Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor’un Zeyli* (Çev.) Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1987.
- Yıldız, Emel, “Akdamar Adası Kutsal Haç Kilisesi Kubbe Kasnağı Pencerelerindeki Taş Süslemeler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi (SBED)* – 31, Van, 2016, s. 232-264.

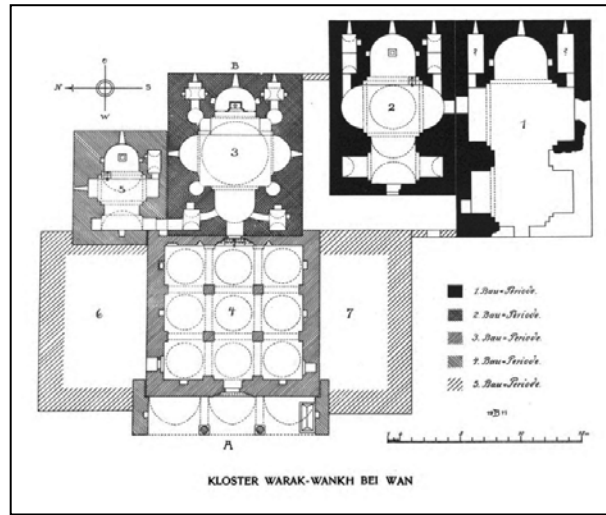
Elektronik Kaynakları

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7791/asdvadzadzin-kutlu-uzum-bereketli-olsun>

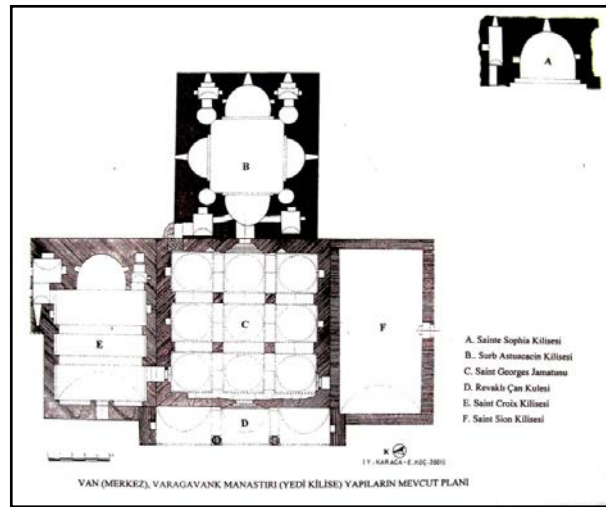
ŞEKİL VE FOTOĞRAFLAR

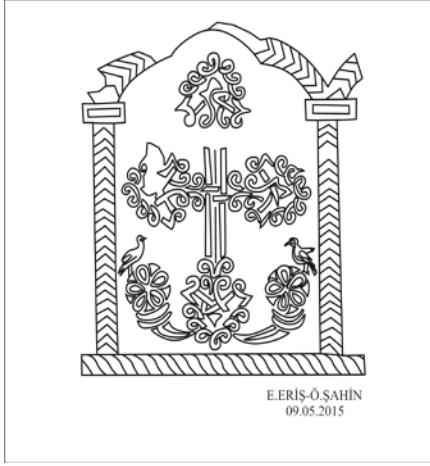
Harita 1: Van İl Haritası

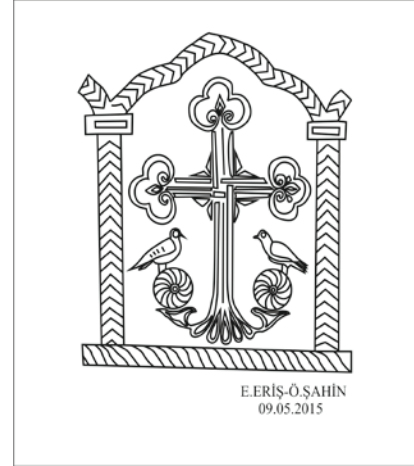
Şekil 1: Van Yedikilise Manastırı (Varagavank) planı (W. Bachman-1913).

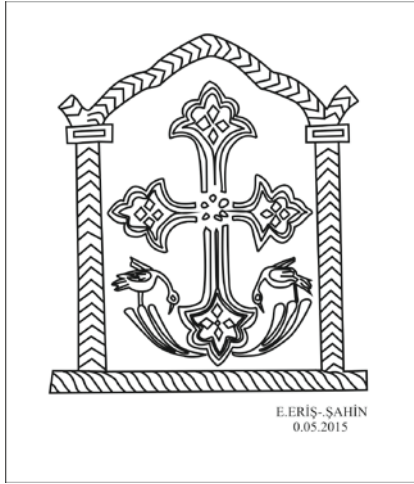
Şekil 2: Van Yedikilise Manastırı (Varagavank) mevcut planı.

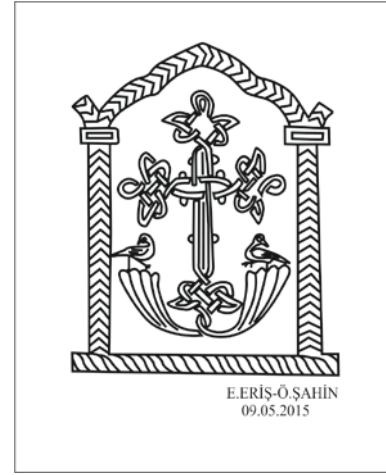
Şekil 3: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 3 Nolu Haçkar'daki incirkuşları familyası.

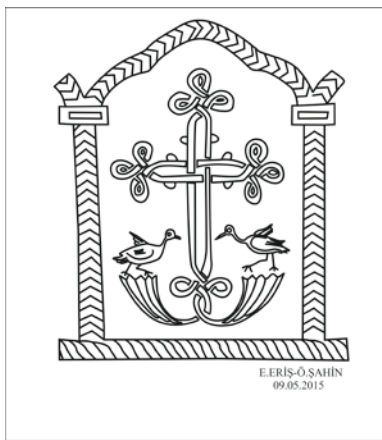
Şekil 4: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 6 Nolu Haçkar'daki kaya güvercini.

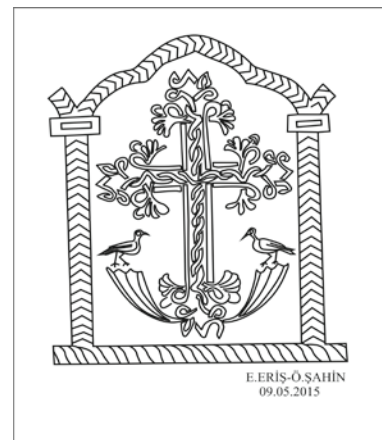
Şekil 5: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 8 Nolu Haçkar'daki akleyek.

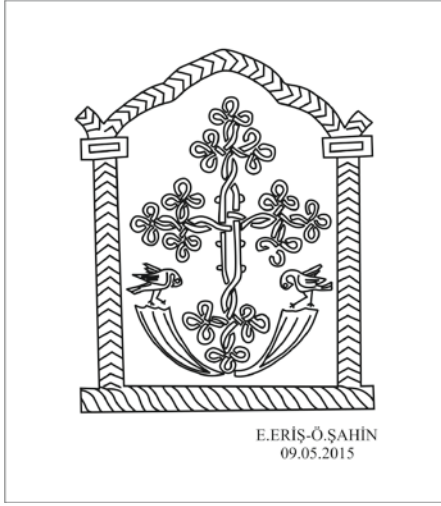
Şekil 6: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 9 Nolu Haçkar'daki incirkuşları familyası.

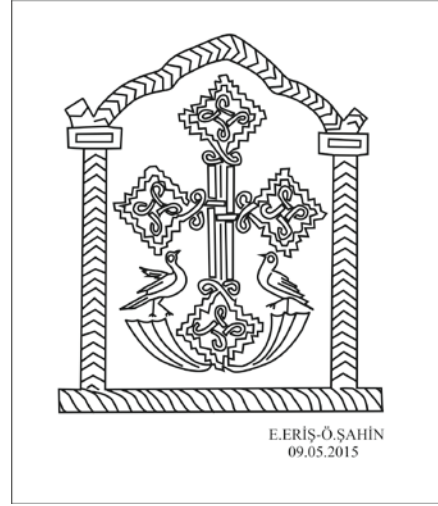
Şekil 7: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 10 Nolu Haçkar'daki akleyek.

Şekil 8: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 12 Nolu Haçkar'daki akleyek.

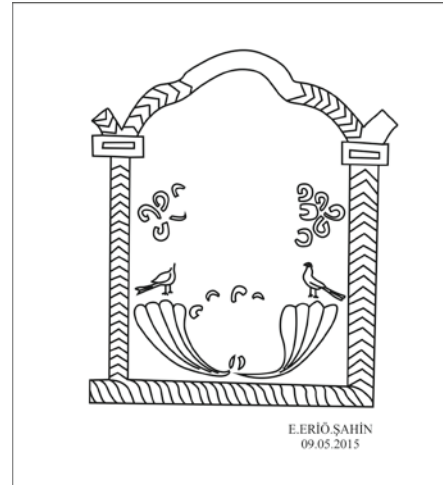
Şekil 9: Jamatun Batı cephe taçkapı güneyi 15 Nolu Haçkar'daki ötücü kuğu.

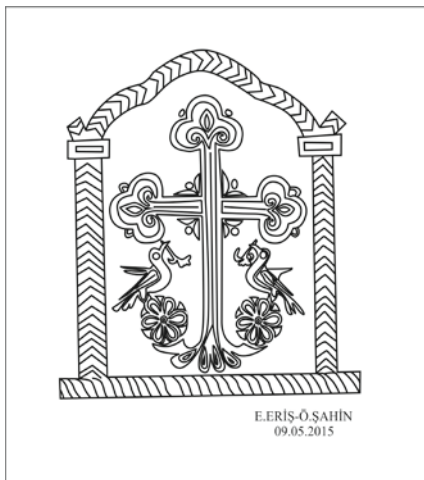
Şekil 10: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 18 Nolu Haçkar'daki sığırcık kuşu.

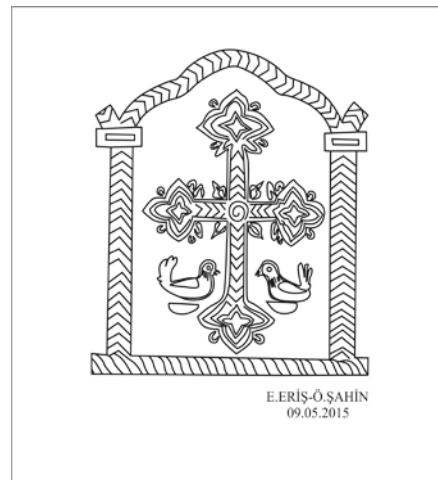
Çizim 11: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 20 Nolu Haçkar'daki Van Gölü martısı.

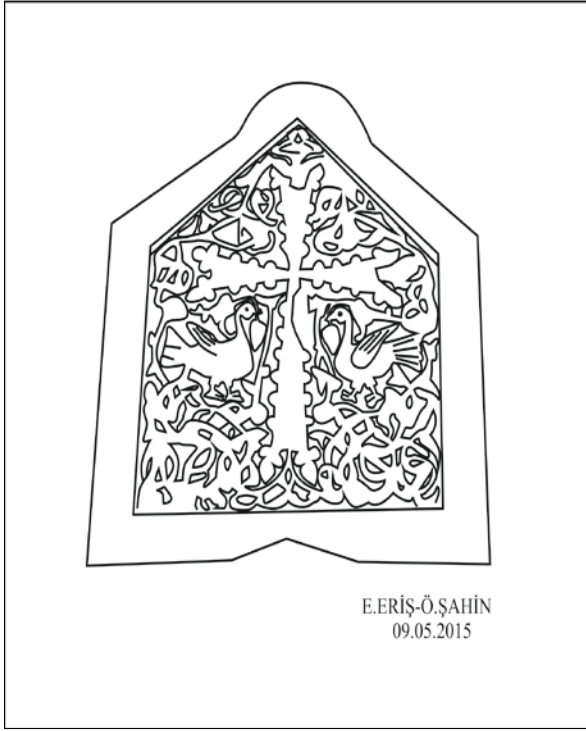
Çizim 12: Jamatun batı cephe taçkapı kuzeyi 3 Nolu Haçkar'daki saksagan.

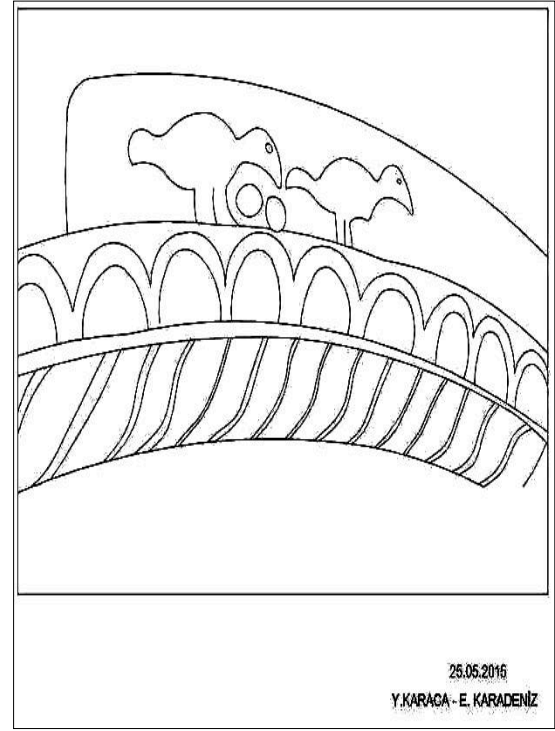
Çizim 13: Jamatun batı cephe taçkapı kuzeyi 8 Nolu Haçkar'daki ekin kargası.

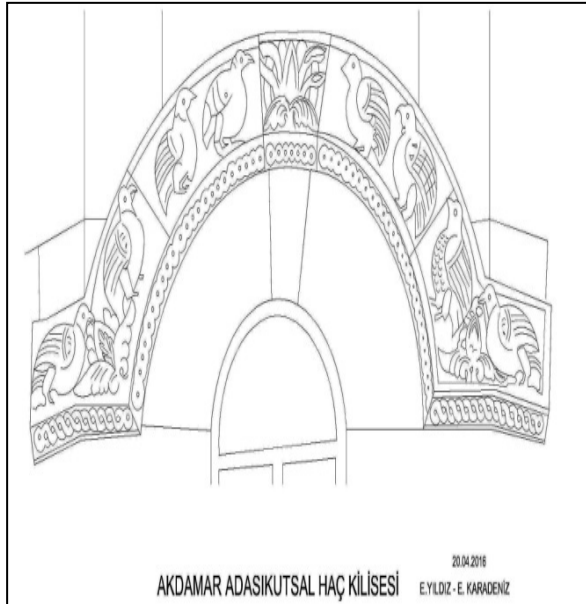
Çizim 14: Jamatun batı cephe taçkapı kuzeyi 9 Nolu Haçkar'daki bülbüller familyası.

Çizim-15: Kutsal Meryem Ana Kilisesi batı duvar taçkapı alınışındaki haçkarda yaban kazı

Çizim 16: Van-Çatak Çılga (Çiçan) Köyü Kilisesi kapı bordüründeki kuş resimleri

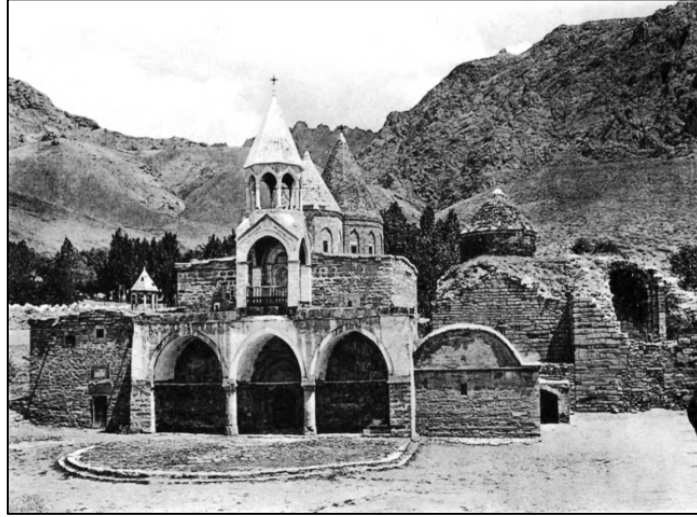
Çizim:17: Van -Gevaş Akdamar Adası Kutsal Haç Kilisesi kubbe kasağındaki bıldırcınlar

Çizim 18: Van-Gevaş Ağın Koyu Saint Etienne Kilisesi kuş resmi (25.05.2015)

Foto. 1: Yedikilise Manastırı (Varagavank) güneydoğudan görünüş.

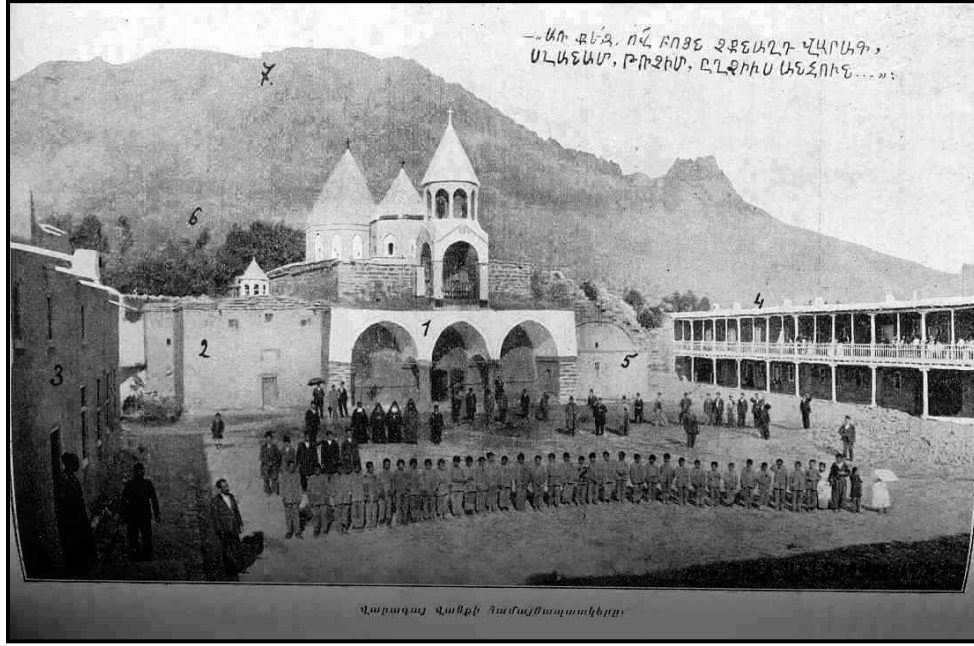

Foto. 2: Yedikilise Manastırı (Varagavank) batıdan görünüş (W. Bachman-1913).

Foto. 3: Yedikilise Manastırı (Varagavank) kuzeybatıdan genel görünüş (V.A. Hampikian-1900).

Foto. 4: Yedikilise Manastırı (Varagavank) kuzeybatıdan görünüş (H. Avedaghdyan -1834).

Foto. 5: Yedikilise Manastırı güneybatıdan görünüş (23.10.2011 Van Depremi Sonrası).

Fotograf 6: Yedikilise Manastırı (Varagavank) Saint Georges Jamatunu yapım kitabesi.

Fotograf 7: Yedikilise Manastırı (Varagavank) Saint Georges Jamatunu batı cephe.

Fotograf 8: Yedikilise Manastırı (Varagavank) Saint Georges Jamatunu kuzeybatı görünüşü.

Fotograf 9: Saint Georges Jamatunu taçkapı güneyi süsleme kuşağı.

Fotograf 10: Saint Georges Jamatunu taçkapı kuzeyi süsleme kuşağı.

Fotograf 11: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 3 Nolu Haçkar'daki incirkuşları familyası.

Foto. 12: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 6 Nolu Haçkar'daki kaya güvercini.

Foto. 13: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 8 Nolu Haçkar'daki akleylek.

Foto. 14: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 9 Nolu Haçkar'daki incirkuşları familyası.

Foto. 15: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 10 Nolu Haçkar'daki akleylek.

Foto. 16: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 12 Nolu Haçkar'daki akleylek.

Foto. 17: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 15 Nolu Haçkar'daki ötücü kuğu.

Foto. 18: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 18 Nolu Haçkar'daki sığırcık kuşu.

Foto. 19: Jamatun batı cephe taçkapı güneyi 20 Nolu Haçkar'daki Van Gölü martısı.

Foto. 20: Jamatun batı cephe taçkapı kuzeyi 3 Nolu Haçkar'daki saksığan.

Foto. 21: Jamatun batı cephe taçkapı kuzeyi 8 Nolu Haçkar ekin kargası.

Foto. 22: Jamatun batı cephe taçkapı kuzeyi 9 Nolu Haçkar'daki bülbüller familyası.

Foto. 23: Kutsal Meryem Ana Kilisesi batı duvar taçkapının jamatundan Görünüşü.

Foto. 24: Kutsal Meryem Ana Kilisesi batı duvar taçkapının süsleme bordürleri.

Foto. 25: Kutsal Meryem Ana Kilisesi Taçkapı Alınlığında Bulunan Haçkar'daki Yaban Kazı